

De la coexistència a la convivència. El desenvolupament de competències comunicatives interculturals

Ruth VILÀ I BAÑOS
Universitat de Barcelona

RESUM: Davant l'oportunitat d'inaugurar nous escenaris de diàleg entre persones i pobles, proposem un nou model d'educació integrada en la comunitat, on es desenvolupin competències per a la comunicació intercultural. Competències que poden potenciar la creació d'una societat basada en el coneixement i reconeixement de la diversitat cultural i afavorir noves formes de comunicació i convivència. L'escola no pot assumir aïlladament el repte de fomentar aquest marc de convivència intercultural; el treball integrat amb el seu entorn és una demanda ineludible. La competència comunicativa intercultural és el conjunt d'habilitats cognitives i afectives per a manifestar comportaments apropiats i efectius que afavoreixin la comunicació intercultural, tot considerant tres pilars de naturalesa diferent: la consciència intercultural, la sensibilitat intercultural i les habilitats comportamentals.

ABSTRACT: Considering the opportunity to open new spaces for dialogue between people and countries, we propose a new model of integrated education in the community, where intercultural communication competences can be developed. These can foster the creation of a new society based on knowledge and appreciation of cultural diversity and encourage new forms of communication and coexistence. The school alone cannot take the challenge of promoting intercultural coexistence, the work integrated in the community becomes an unavoidable demand. Intercultural communication competence is the set of cognitive and affective skills to show appropriate and effective behaviors that favor intercultural communication, considering three pillars of different nature: intercultural awareness, intercultural sensitivity and behavioral skills.

INTRODUCCIÓ

Actualment, és força generalitzat que la realitat multicultural és una de les dimensions que caracteritzen les nostres comunitats. Fruit de processos de globalització accelerada, de moviments migratoris i d'expansió en la utilització de mitjans de comunicació i relació, s'ha anat teixint una configuració complexa i diver-

sa culturalment. Culturalment diversa perquè en les comunitats coexisteixen grups de persones amb referents culturals diferents; i complexa perquè la realitat multicultural suposa un repte important per a les relacions humanes i la convivència. Seguint Marín (2004), considerem aquest repte com una oportunitat per a la construcció d'una societat basada en el reconeixement d'aquestes diversitats i la seva interconnexió que faciliti la convivència autènticament intercultural. Tenim, doncs, l'oportunitat d'inaugurar nous escenaris de diàleg entre persones i pobles. La conjuntura present ens ofereix la possibilitat de crear una societat basada en vincles entre ciutadanes i ciutadans, fonamentats des del coneixement i reconeixement de la diversitat i que afavoreixen noves formes de comunicació i convivència.

No obstant això, al marge d'aquesta visió positiva de mutació dels reptes en oportunitats, val a dir que els sistemes de relacions socials tenen tonalitats de major complexitat quan s'harmonitzen diferents mirades, tradicions, religions, llengües, valors, rituals, etc. Quan es recullen evidències empíriques del fracàs de pràctiques assimilistes i segregacionistes, és el moment d'avançar cap a nous marcs relacionals que superin d'una vegada dinàmiques discriminatòries de racisme o xenofòbia, però també que propiciïn l'avenç des de la coexistència¹ anònima fins a la interconnexió. La construcció de societats interculturals passa per aprendre a conviure des d'una major justícia social i des d'un major reconeixement, participant en aquests processos, no des dels paràmetres i canals tradicionalment monopolitzats pel poder o des de la dominació d'uns grups sobre d'altres, sinó des d'un treball conjunt (Bartolomé i Marín, 2005) que suposa ineludiblement que puguem comunicar-nos satisfactòriament, tot fent camí cap a la convivència intercultural.

LA CONVIVÈNCIA INTERCULTURAL

Conviure és compartir espais on es pot gaudir de les diferències i gestionar els conflictes, on s'escoltin totes les veus, sense exclusions, i on puguin sorgir nous espais públics compartits (Aramburu, 2007). Per compartir, gaudir, gestionar conflictes i fer que s'escoltin totes les veus, s'ha de donar un marc de relació i d'interacció de reconeixement entre els i les protagonistes. Convivència no pot ser mera coexistència; ha de ser compartir sentits i significats entre persones diverses (Badia, 2009).

Massa sovint les relacions tenen un tint de prejudicis, d'estereotips, i es manifesta desconeixement o manca de consciència sobre la diversitat cultural i les seves implicacions per a la comunicació entre els diferents col·lectius. Un marc

1. Una recerca de R+D coordinada per M. Àngels Marín posa de manifest com els joves viuen la diversitat des de la lògica de la coexistència (Palou i Vilà, 2010).

relacional intercultural pot ajudar a minimitzar aquests fenòmens i potenciar la cohesió i la convivència, des del coneixement i des del respecte. Per aconseguir-ho, el contacte hauria de ser cooperatiu, motivat i/o orientat cap a objectius comuns. Seguint Carrasco,² potenciar espais de relació i coneixement intercultural pot obrir camí a la convivència.

Caminar cap a la convivència suposa necessàriament avançar en la cohesió social, en altres paraules, plantejar-nos la solidaritat social i la lluita contra les desigualtats; al mateix temps que potenciar la participació en igualtat de condicions, etc. La democràcia pot ser un model de convivència d'Occident si recordem principis fonamentals com el respecte a la diversitat de creences, d'ideologies, etc. No obstant això, el seu exercici real té diversos interrogants pendents de resoldre com per exemple: les posicions asimètriques d'alguns col·lectius respecte d'altres, o les condicions de desigualtat socioeconòmica (Kymlicka, 2003; Martiniello, 2003; Bartolomé, 2005; Touraine, 2005). Compartir un mateix territori amb persones de diferents referents culturals ens porta a intentar construir consciència ciutadana a partir d'aquesta diversitat, i a donar resposta a les seves exigències d'equitat i de justícia social. S'ha de millorar l'espai relacional. Únicament la comunicació amb «l'altre» pot generar aquests compromisos amb la col·lectivitat.

Les circumstàncies actuals exigeixen, ara més que mai, unes capacitats, habilitats i sensibilitats que donin peu a aquests processos col·lectius de reconstrucció d'una societat on la diversitat cultural constitueixi una trobada de la creativitat i l'enriquiment, sense imposicions, en actitud activa contra l'exclusió social. Es fa molt necessari el desenvolupament de qualitats humanes amb les quals es respongui a les oportunitats que ens ofereix la diversitat cultural, per la convivència. I evidentment, per afrontar nous reptes, una nova concepció de l'educació es fa necessària.

EDUCAR PER LA CONVIVÈNCIA

L'educació té un paper central en la preocupació col·lectiva sobre com millorar la qualitat de vida i sobre la nostra capacitat de viure plegats mantenint els lligams i la cohesió social i comunitària. Als centres educatius, se'ls demana que responguin al repte d'acollir i de gestionar la diversitat així com que garanteixin la igualtat d'oportunitats de tot l'alumnat. Actualment, les dinàmiques de segmentació i d'exclusió social van clarament en detriment dels processos d'aprenentatge dels infants i joves i de la vinculació de les seves famílies (Bonal, 2003).

2. Recerca de la Fundació Paco Candel en l'àrea d'immigració del Consorci Institut d'Infància i Món Urbà de Barcelona (CIIMU), finançada per la Fundació Un Sol Món.

L'escola no pot actuar aïlladament davant la necessitat de generar processos inclusius i interculturals que garanteixin un marc de convivència amb la societat que els envolta. Més que mai, la implicació dels centres educatius en el treball integrat amb el seu entorn és una demanda ineludible. Es tracta, d'alguna manera, de retornar a la societat la seva responsabilitat en l'educació dels infants i joves per compartir-la de manera explícita i organitzada amb la institució escolar.

Com assenyalen Alegre i Collet (2005), en tots els espais de debat sobre l'educació hi ha una constatació comuna: l'escola no només no pot, sinó que no ha d'assumir en exclusiva tots els àmbits educatius que com a societat pensem que són importants. Cal un treball de comunicació i coordinació entre els diferents espais i agents educatius (famílies, escola, lleure educatiu, educació professional, educació continuada i d'adults, ciutat, oci, esport, mitjans de comunicació, etc.) per tal de bastir xarxes educatives amb un projecte i uns objectius compartits. En aquesta línia, des del Departament d'Educació de la Generalitat de Catalunya es planteja el Projecte de Convivència³ per a l'educació infantil, primària i secundària, com una proposta per a replantejar-se les relacions entre persones de la comunitat educativa i redefinir el paper de la institució escolar per millorar la convivència entre els éssers humans, tot implicant més agents educatius de la comunitat (Badia, 2009).

Diferents recerques i experiències han demostrat que el treball educatiu integrat i coordinat de tots els agents del territori és una via molt eficaç que cal enfortir (Subirats i Albaigés, 2006); i en aquest enfortiment, el vincle escola-comunitat és fonamental per a aquesta nova concepció de l'educació (Bartolomé i Cabrera, 2007).

Aquest principi té una especial importància quan pensem en clau intercultural, tot i que també suposa afegir noves complexitats. Garreta (2009) posa de manifest com la manca de comunicació és una de les principals barreres per a la relació entre escola i famílies immigrades, entre altres elements com el desconeixement del marc escolar o les asimetries o els desequilibris de poder dels dos col·lectius, elements relatius a competències comunicatives interculturals que es recullen com unes de les vuit competències clau en l'informe Eurydice (2002).

Efectivament, tal com assenyalen Schachter i López (2008), des de la documentació, declaracions i informes tècnics de la darrera dècada de procés de convergència europea i de creació de l'Espai Europeu d'Educació Superior, s'ha donat prioritat a la formació i recerca en la diversitat cultural i lingüística. Curiosament, aquest estudi posa en relleu com al marge que des de la Unió Europea es potencien

3. El Projecte de Convivència és un instrument de gestió que reflecteix les accions que el centre educatiu desenvolupa, de forma integral i global, per capacitar l'alumnat i la comunitat educativa. És una iniciativa del Departament d'Educació de la Generalitat de Catalunya. Per a més informació consulteu: <http://www.xtec.cat/innovacio/convivencia>.

les competències comunicatives interculturals, aquestes no es visualitzen en els llibres blancs tècnics a l'Estat espanyol, i per tant difícilment s'està donant la importància d'aquestes competències des de la praxi educativa.

COMPETÈNCIES PER LA COMUNICACIÓ INTERCULTURAL

Comunicar és sempre un procés dinàmic complex, multidimensional i simbòlic, on s'atribueixen significats. Si a més a més, afegim la peculiaritat de la interacció entre persones de diverses cultures, podem estar davant el fenomen de la comunicació intercultural. No es tracta d'un nou fenomen, sempre ha estat present, des que entren en contacte persones de distinta cultura. No obstant això, el fenomen que és més recent és la seva anàlisi: l'interès a comprendre què succeeix en un intercanvi comunicatiu quan hi intervenen persones culturalment diverses. Aquest nou interès, que en alguns països com els Estats Units ja té més de trenta anys d'història, configura nous reptes per a l'educació.

Cal advertir que malauradament tot contacte entre persones de distinta cultura no es pot considerar intercultural en si mateix. Únicament ens comuniquem des de la interculturalitat quan la trobada és multicultural i s'autoperceben aquestes diferències, i a més es dona l'eficàcia comunicativa intercultural: les persones perceben un grau acceptable o suficient de comprensió mútua i satisfacció en les seves relacions interpersonals i superen alguns dels obstacles presents en tot contacte multicultural. La comunicació intercultural és, doncs, aquell tipus de relació interpersonal on intervenen persones amb referents culturals diferents i on se superen alguns dels obstacles que poden dificultar la seva comprensió (Vilà, 2003). Segons Hernández (1999), les persones interpreten els missatges d'acord amb els seus propis referents, coincidint molt o poc amb la interpretació de l'emissor. Les interpretacions no són, doncs, ni universals ni acròniques, sinó que difereixen en gran mesura, en el temps i en la cultura (Rodrigo, 2000). Aquesta és una font de possibles malentesos, però també entren en joc elements com les diferències, les percepcions dels implicats i les seves conseqüències en la comunicació (McCroskey i Neuliep, 1997; Rodrigo, 2000; Samovar i Porter, 2000).

Per a potenciar la comunicació intercultural i poder construir conjuntament un model de societat basat en la convivència, s'han de poder superar aquests obstacles. Per afrontar aquest repte, les ciutadanes i els ciutadans necessiten habilitats comunicatives i interculturals. Aquest tipus de capacitats es recullen sota el nom de *competència comunicativa intercultural* (Vilà, 2008a).

Conscients dels nombrosos discursos contraris al concepte *competència* aplicat a l'educació, seguim el consell de Jurado (2009) i aclarim aquest concepte lluny de la seva aplicació en el discurs neoliberal i del model econòmic propi de la glo-

balització. Per aquest motiu, a continuació expliquem breument com entenem la competència comunicativa intercultural.

Segons Rodrigo (1999), la competència per a comunicar-se interculturalment és l'habilitat per a negociar significats culturals i executar conductes comunicatives eficaces. Aquesta eficàcia es basa en el grau de comprensió acceptable per als interlocutors. La comunicació intercultural no es defineix en termes de perfecció, sinó de suficiència, deixant actuar sempre un cert grau d'incertesa, tan comú en les trobades multiculturals. Seguint Spitzberg (2000), l'eficàcia d'aquests comportaments pot ser apropiada només en algunes situacions, ja que són comportaments apropiats i efectius únicament en certs contextos culturals, o considerant aspectes com el lloc en què es dona aquest contacte, el tipus de relacions entre els interlocutors o el motiu d'aquest acte comunicatiu. Chen (1998) identifica competències per a reconèixer, respectar, tolerar i integrar les diferències culturals, i estar preparats com a ciutadans i ciutadanes globals (Chen i Starosta, 1996). Des d'aquest model, la competència comunicativa intercultural actua com a paraigua que comprèn capacitats com la consciència, la sensibilitat o les habilitats comportamentals.

En resum, parlar de competència comunicativa intercultural és fer referència al conjunt d'habilitats cognitives i afectives per manifestar comportaments apropiats i efectius que afavoreixin la comunicació intercultural (Vilà, 2008c) considerant tres competències de naturalesa diferent: cognitiva, afectiva i comportamental. A més d'aquests tres pilars bàsics, també s'ha de considerar la incidència d'altres elements com la personalitat i altres capacitats que poden ajudar en la comunicació intercultural. Concretament, hi ha aspectes personals com un autoconcepte i una autoestima elevats, o tenir un tarannà obert; i factors contextuals com l'atracció interpersonal entre els que es comuniquen, l'amistat, situacions de xoc cultural, etc.

Desenvolupar aquestes competències és un gran repte per a l'educació, especialment en els períodes obligatoris del sistema educatiu (Vilà 2006, Sanhueza i Cardona 2009), tot i que no únicament des de l'educació formal (Vilà, 2008b).

LA COMPETÈNCIA COMUNICATIVA INTERCULTURAL I L'EDUCACIÓ

Atès que la diversitat de la societat multicultural possibilita que constantment ens relacionem amb persones que no necessàriament comparteixen les nostres creences, la nostra visió de la vida, els nostres valors, costums, hàbits, estils de vida, etc., afavorir l'esforç conscient de comprensió i coexistència pacífica suposa un gran repte per a donar resposta des de l'educació.

Tota intervenció educativa adreçada a la millora i al desenvolupament de la competència comunicativa intercultural hauria de donar resposta als tres nivells (cognitiu, afectiu i comportamental). Per a algunes accions puntuals de sensibilitat-

zació, una aproximació cognitiva pot ser el més convenient, però davant d'intervencions educatives amb una major projecció vers la millora de la convivència intercultural, la dimensió comportamental ha de tenir un protagonisme especial, atesa la seva importància per a la comunicació i les relacions interculturals (Brislin, 1993). Vegem a continuació les implicacions educatives de cada una d'aquestes tres dimensions: cognitiva (*consciència intercultural*), afectiva (*sensibilitat intercultural*) i comportamental (*habilitats interculturals*).

Consciència intercultural

La competència comunicativa intercultural cognitiva té diverses denominacions en la literatura: *competència cognitiva* (Rodrigo, 1999), *coneixement* (Gudykunst, 1994), *consciència intercultural* (Chen i Starosta, 1996). Aquesta diversitat terminològica recull conceptes com el coneixement, la comprensió i la consciència de tots aquells elements culturals i comunicatius, tant propis com dels altres, que promoguin la comunicació intercultural (Vilà, 2008a). En el model de Chen i Starosta (1996), es distingeix entre l'*autoconsciència* i la *consciència cultural*, diferenciant entre el coneixement de la identitat pròpia i la comprensió de com les cultures varien.

Considerant el model integrat d'educació i de comunitat, proposem prioritzar les següents competències de naturalesa cognitiva, per la seva incidència a l'hora de fomentar la convivència intercultural:

—El *coneixement dels aspectes que ens uneixen i ens diferencien* entre les persones de diferents referents culturals. Tan important és ser conscient de les nostres semblances com de les diferències.

—El *control de la incertesa*. Tot contacte intercultural suposa certes diferències culturals que habitualment ens produeixen incerteses sobre com entendre'ns, com comunicar-nos, què és el més apropiat, etc. Davant d'aquestes diferències es recomana contenir un nivell mitjà d'incertesa, ja que un cert nivell d'incertesa pot ser de gran ajuda per a ajustar-nos a les circumstàncies.

—La capacitat d'*alternativitat interpretativa*, que ens permeti la redefinició de noves categories per a donar un sentit més adequat als comportaments dels altres, tot superant alguns estereotips o algunes categories d'anàlisi inadequats o incomplets.

La sensibilitat intercultural

Chen i Starosta (1996) denominen *sensibilitat intercultural* totes aquelles habilitats de caràcter afectiu abans, durant i després del contacte comunicatiu. La

competència de caràcter afectiu respon a aquelles capacitats d'emetre respostes emocionals positives i de controlar aquelles emocions que poden perjudicar el procés comunicatiu intercultural.

McCroskey i Neuliep (1997) proposen el concepte de *aprensió comunicativa intercultural* (intercultural communication apprehension), com ara la por o l'ansietat. El control d'aquestes emocions que poden perjudicar la comunicació intercultural és una de les competències afectives més importants. En són altres exemples, la capacitat d'empatia, l'interès per aprendre d'altres realitats culturals, la constatació de la pluralitat i relativitat de la veritat, el desig de reconstruir la pròpia identitat a partir del contacte intercultural, el fet d'estar motivat vers la comunicació intercultural, etc.

Des de l'educació, proposem prioritzar el desenvolupament de les següents competències de tipus afectiu, per potenciar la convivència intercultural:

—*Control de l'ansietat* associada tant a interaccions reals com a imaginàries anticipats amb persones de grups culturalment diversos. Controlar aquestes emocions negatives és un element clau.

—*L'empatia* com a capacitat de situar-se en la ment d'algú culturalment distint i desenvolupar pensaments i emocions en la interacció; es distingeix de la *simpatia*, ja que parteix dels referents culturals de l'altre, i no dels propis (Bennett, 1998; Gudykunst, 1993). Suposa un interès per a participar de l'experiència de les altres persones.

—*Motivació vers la comunicació intercultural*, caracteritzada per l'interès per a conèixer i aprendre d'altres realitats culturals, la predisposició adequada per a aprendre dels altres, la reflexió intercultural com a constatació de la pluralitat i relativitat de les veritats absolutes, i el desig de reconstruir la pròpia identitat a partir del contacte intercultural (Rodrigo, 1999).

Habilitats interculturals

Finalment, les habilitats interculturals suposen la competència comunicativa intercultural de caire comportamental, i fan referència al conjunt d'habilitats verbals i no verbals que evidencien una adaptació de la conducta que afavoreixi comunicar-se de forma efectiva (Vilà, 2008c). Aquesta competència té una especial importància per a la comunicació intercultural, ja que suposa la consolidació de la competència comunicativa intercultural i la seva manifestació efectiva.

Chen i Starosta (1996) fan referència a habilitats comunicatives verbals i no verbals que afavoreixen una interacció efectiva. Gudykunst (1994), en canvi, utilitza el terme *destreses* per tal de fer esment del conjunt d'habilitats per al desenvolupament del comportament necessari per a comunicar-se apropiadament i efectivament.

Des d'un punt de vista educatiu, plantegem el desenvolupament d'aspectes comportamentals per a la competència comunicativa intercultural, la qual cosa ens condueix a prioritzar els següents aspectes:

—*Habilitats verbals*, per exemple un discurs sense expressions col·loquials, repetició de cada idea important, paràfrasi, construccions simples, frases senzilles, verbs en veu activa, metacomunicació, etc.

—*Habilitats no verbals*, per exemple recursos visuals, gests adequats —ja que no són universals—, demostracions no verbals, etc.

—*Flexibilitat comportamental*, que implica el desenvolupament d'habilitats interpersonals d'adaptació de l'estil comunicatiu segons el context cultural i/o la situació en què es participa (Kim, 1992; Samovar, Porter i Stefani, 1998).

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- ALEGRE, Maria A.; COLLET, Jordi (2005). *Projectes Educatius de Ciutat a Catalunya: avaluació i propostes*. Comunicació al 1r Congrés Internacional i Interdisciplinari de Participació, Animació i Intervenció Socioeducativa. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona.
- ARAMBURU, Mikel (2007). *Criterios para la evaluación de buenas prácticas locales sobre convivencia en el ámbito de la inmigración*. Fundació Carles Pi i Sunyer. Disponible a: <www.bancdebonespractiques.org/documentos>.
- BADIA, Joan (2009). «El projecte de convivència del Departament d'Educació». *Educar* [Barcelona], núm. 43, p. 131-135.
- BARTOLOMÉ, Margarita (2005). «Diálogo entre las diferencias: aportes de la educación crítica a la formación de sujetos democráticos». *Anuario Pedagógico*, núm. 8: *Educación crítica: retos y aportes para que otro mundo sea posible*, p. 35-62.
- BARTOLOMÉ, Margarita; CABRERA, Flor Ángeles (coord.) (2007). *Construcción de una ciudadanía intercultural y responsable*. Madrid: Narcea.
- BARTOLOMÉ, Margarita; MARÍN, Maria Àngels (2005). «Las identidades cívicas y culturales: ejes clave para la construcción de una ciudadanía intercultural». A: SACAVINO, Susana (coord.). *Identidad(es) y ciudadanía intercultural: Desafíos para la educación*. São Paulo: Consejo de Cultura en Brasil: Novamerica.
- BENNETT, M. James (1998). «Intercultural communication: a current perspective». A: *Basic concepts of intercultural communication: selected readings*. Yarmouth: Intercultural Press.
- BONAL, Xavier (2003). *Apropiacions escolars: Usos i sentits de l'educació obligatòria en l'adolescència*. Barcelona: Octaedro.
- BRISLIN, Richard (1993). *Understanding Culture's Influence on Behavior*. Philadelphia: Harcourt Brace College Publishers.
- CHEN, Guo-Ming (1998). «Intercultural communication via e-mail debate». *The edge: The E-Journal of Intercultural Relations*, 1 (4), p. 1-14.
- CHEN, Guo-Ming; STAROSTA, William (1996). «Intercultural Communication Competence: A synthesis». *Communication Yearbook* [Thousand Oaks: Sage Publications], núm. 19, p. 353-383.

- EURYDICE (2002). *Las competencias clave: Un concepto en expansión dentro de la educación general obligatoria*. Madrid: Eurydice.
- GARRETA, Jordi (2009). «Escuela y familias inmigradas. Relaciones complejas». *Revista Complutense de Educación* [Madrid], vol. 20, núm. 2, p. 275-291.
- GUDYKUNST, William B. (1993). «Toward a theory of Effective Interpersonal and Intergroup Communication». A: WISEMAN, Richard L.; KOESTER, Jolene (ed.). *Intercultural communication competence*. Londres: Sage.
- (1994). *Bridging differences: Effective intergroup communication*. Thousand Oaks: Sage.
- HERNÁNDEZ, Carlos (1999). *Culturas y acción comunicativa: Introducción a la pragmática intercultural*. Barcelona: Octaedro.
- JURADO, Fabio (2009). «El enfoque sobre competencias: Una perspectiva crítica para la educación». *Revista Complutense de Educación* [Madrid], vol. 20, núm. 2, p. 343-354.
- KIM, Young Y. (1992). «Intercultural transformation». A: GUDYKUNST, William B.; KIM, Young Y. (ed.). *Readings on communicating with strangers: An approach to intercultural communication*. Boston: McGraw Hill.
- KYMLICKA, Will (2003). *La política vernácula: Nacionalismo, multiculturalismo y ciudadanía*. Barcelona: Paidós.
- MARIN, Maria Àngels (2004). «Les dinàmiques identitàries en les societats multiculturals post-modernes». *Revista Catalana de Pedagogia* [Barcelona], vol. 3, p. 75-92.
- MARTINIELLO, Marco (2003). *La Europa de las migraciones: Por una política proactiva de la inmigración*. Barcelona: Edicions Bellaterra.
- MCCROSKEY, James C.; NEULIEP, James W. (1997). «The development of Intercultural and Inter-ethnic Communication Apprehension Scales». *Communication Research Reports* [Filadèlfia], núm. 14 (2), p. 145-156.
- PALOU, Berta; VILÀ, Ruth (2010). «La convivencia de la juventud en Sant Boi de Llobregat (Barcelona)». A: *Diversidad 2010: Nuevos paradigmas para un tiempo Nuevo*. Elx: Ajuntament d'Elx.
- RODRIGO, Miquel (1999). *La comunicación intercultural*. Barcelona: Anthropos.
- (2000). *Identitats i comunicació intercultural*. València: Edicions 3 i 4.
- SAMOVAR, Larry A.; PORTER, Richard E. (2000). *Intercultural communication: A reader*. Belmont: Wadsworth Publishing Company.
- SAMOVAR, Larry A.; PORTER, Richard E.; STEFANI, Lisa A. (1998). *Communication between cultures*. Belmont: Wadsworth Publishing Company.
- SANHUEZA, Susan; CARDONA, Maria Cristina (2009). «Evaluación de la sensibilidad intercultural en alumnado de educación primaria escolarizado en aulas culturalmente diversas». *Revista de Investigación Educativa* [Barcelona], vol. 29, núm.1, p. 247-262.
- SCHACHTER, Mónica Edwards; LÓPEZ, M. José (2008). «Competencias comunicativas e interculturales y reforma curricular en el marco de la convergencia europea». *Revista Complutense de Educación* [Madrid], vol. 19, núm. 2, p. 369-383.
- SPITZBERG, Brian H. (2000). «A model of intercultural communication competence». A: SAMOVAR, Larry A.; PORTER, Richard E. (ed.). *Intercultural communication: A reader*. Belmont: Wadsworth Publishing Company.
- SUBIRATS, Joan; ALBAIGÉS, Bernat (coord.) (2006). *Educació i comunitat: Reflexions a l'entorn del treball integrat dels agents educatius*. Barcelona: Fundació Jaume Bofill: Finestra Oberta.
- TOURAINÉ, Alain (2005). *Un nuevo paradigma para comprender el mundo de hoy*. Barcelona: Paidós.

- VILÀ, Ruth (2003). «Es pot avaluar la competència dels adolescents en la comunicació intercultural?». *Temps d'Educació* [Barcelona], núm. 27, p. 53-72.
- (2006). «Intercultural Sensitivity of Teenagers: A study of Educational Necessities». *Catalonia: Intercultural Communication Studies*, vol. xv, núm. 2, p. 16-22.
- (2008a). «La competencia comunicativa intercultural en adolescentes». *Infancia y Aprendizaje* [Madrid], vol. 31, núm. 2, p. 147-164.
- (2008b). «¿Cómo educar en competencias interculturales? Una alternativa a la educación formal». *Revista de Estudios de Juventud* [Madrid], núm. 80 (març), p. 76-94.
- (2008c). *La competencia comunicativa intercultural: Un estudio en el primer ciclo de la educación secundaria obligatoria*. Madrid: CIDE.